

جایگاه تاریخ شفاهی ایثار شهادت در حوزه تاریخ‌نگاری معاصر ایران

بهادر قیام^۱

چکیده

به طور کلی تاریخ شفاهی در عین اینکه یک مقوله‌ی متقدم در تاریخ‌نگاری است، در شرایط فعلی و بنا به پیشرفت‌های فنی و تکنیکی در ابزار و روش‌های تاریخی، خصوصاً در کشور ما، شاخه‌ی جدیدی از تاریخ‌نگاری تلقی می‌شود. این شاخه‌ی جدید مانند علوم دیگر ممکن است در مرحله‌ی اولیه‌ی خود مورد قضاوت‌های مختلف واقع شود و حتی بازده کمتری داشته باشد، اما وقتی که در مسیر تکامل قرار بگیرد، قطعاً از نکات سلبی آن کاسته، بر نکات ایجابی آن افزوده می‌شود. بهره‌مند شدن این شاخه از تاریخ‌نگاری از ابزار، وسایل و تکنیک‌های جدید در مراحل مختلف، نظیر: گردآوری اطلاعات، آنالیز اطلاعات و نتیجه‌گیری، به ارتقای جایگاه این حوزه‌ی تاریخ‌نگاری منجر خواهد شد. ارزش جایگاه تاریخ شفاهی در ارتباط با مقوله‌ی «ایثار» و «شهادت» زمانی بر ما معلوم می‌شود که بدانیم وصیت‌نامه‌ی شهدای گران‌قدر انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، فقط یک بخش بسیار جزئی از ایده، فکر و اعتقاد و عملکرد شهید را برای ما بازگو می‌کند و بخش قابل توجهی از مصادیق، رفتارها، ایده‌ها، گفتمان‌ها، دیدگاه‌ها، معیارها، ارزش‌ها، هنجارها، عملکردها و بسیاری از جنبه‌های دیگر شهید را می‌توان با کمک تاریخ شفاهی مرتبط با آن شهید به دست آورد. این بخش از تاریخ شفاهی همچنان در سینه و ذهن اولیا، دوستان، هم‌زمان و همسران شهدای گران‌قدر انقلاب اسلامی، بکر و دست‌نخورده باقی است. این گنجینه‌ی بزرگ و ارزش‌مند تاریخ شفاهی با کمک روش‌های مخصوص به علم تاریخ شفاهی، فعلیت می‌یابد و چون این عملیات براساس اصول و معیارهای جدید علمی صحت‌سنجی و ناسره‌زدایی می‌شود، می‌توان امیدوار بود که این روند هم در ارتقای جایگاه تاریخ شفاهی ایثار و شهادت و هم در میزان بهره‌مندی و اعتقاد بیشتر بر این حوزه‌ی تاریخ‌نگاری در آینده، مؤثر واقع شود.

کلیدواژه‌ها: تاریخ شفاهی، ایثار، شهادت، اصول علمی، اعتبار جایگاهی

تاریخ شفاهی ایثار و شهادت؛ پیشینه، معنا و مفهوم

سابقه‌ی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در حوزه‌ی تاریخ‌نگاری اسلامی به قرن‌های نخستین اسلامی بازمی‌گردد. البته باید توجه داشت آنچه که مورد نظر نگارنده در این پژوهش است، معرفی نمونه‌هایی از تاریخ‌نگاران اسلامی است که در زمانه‌ی خود، با تبدیل مشاهدات عینی و روایات شفاهی افراد حاضر در بطن حوادث یا وقایع، به یک اثر مدون و مکتوب، نقش بسزایی داشته‌اند.

به طور کل مهم‌ترین پدیده‌های تاریخی سده‌ی اول ظهور اسلام را که در درون خود حامل پیام ایثار و شهادت بوده، براساس کروئولوژی تاریخی می‌توان در سه دوره بازشناسی کرد:

---

^۱ - دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز

الف) دوره‌ی نبوی: این دوره، نخستین حلقه از تاریخ ایثار و شهادت را دربر می‌گیرد. در این بخش، حوادث مربوط به مغازی، سربها و غزوات پیامبر اکرم (ص) مملو از روحیه‌ی ایثارگری و شهادت‌طلبی بوده است.

ب) دوره‌ی علوی: این دوره بیشتر دربردارنده‌ی حوادث و سیره‌ی حکومتی حضرت علی (ع) است که مهم‌ترین آنها نبردهای سه‌گانه‌ی تحمیل‌شده بر ایشان - جمل، صفین و نهروان - است.

ج) عصر اموی: در این دوره واقعه‌ی کربلا یا داستان شهادت امام حسین (ع) و یارانش، به عنوان نمونه‌ی کامل ایثار و شهادت، مورد توجه است. آنچه که در واقعه‌ی کربلا از ایثار، از خودگذشتگی‌ها و شهادت‌طلبی‌ها روی داده بود، تأثیر عمیق‌تری نسبت به دوره‌های قبل از خود، در فرهنگ ایثار و شهادت مردم ایران و سایر آزادگان جهان داشته است.^۲ اگر بخواهیم نمایندگان تاریخ شفاهی این سه دوره را براساس برخی از ویژگی‌های نسبی مربوط به تاریخ‌نگاری شفاهی تطبیق دهیم و معرفی کنیم، باید از سه شخصیت یاد شود:

الف) محمد بن عمر واقدی (130-270 هـ): واقدی را می‌توان نماینده‌ی تاریخ‌نگاری شفاهی ایثار و شهادت دوره‌ی اول - عصر نبوی - به شمار آورد. علت انتخاب واقدی برای این دوره به‌رغم آنکه دوره‌ی حیات وی منطبق بر نسل پنجم، ششم و هفتم فرهنگ و تمدن اسلامی بوده^۳ و افرادی که وی با آنها مصاحبه کرده بیشتر فرزندان صحابه - یعنی تابعین - از نسل شهدای دوره‌ی پیامبر اکرم (ص) به شمار می‌آیند، این است که واقدی خلاً زمانی را با کمک «روش مشاهده» پر کرده است. در مجموع باید اذعان کرد که استفاده از «روش مصاحبه» که مهم‌ترین ابزار گردآوری اطلاعات اولیه برای تاریخ شفاهی ایثار و شهادت است، در کنار روش «معاینه و مشاهده» جنبه‌ی منحصر به فردی به کتاب واقدی از لحاظ متدلوژی بخشیده است. (محتوای متنی مقصود نیست)

واقدی در نگارش کتاب مغازی خود اظهار می‌دارد: هرگاه با یکی از فرزندان صحابه و فرزندان شهدا یا موالی آنها برخورد می‌کردم از او درباره‌ی شخصیت شهید و محل شهادت او سؤال می‌کردم، پس [بعد از گرفتن پاسخ به روش مصاحبه] به سوی محلی که آن شخص در آنجا شهید شده عزیمت می‌کردم و آن محل را مورد بازدید قرار می‌دادم [روش مشاهده]. روزی به سریع رهسپار شدم و آن را مورد مشاهده و معاینه قرار دادم. به طور کلی جایی باقی نمانده که در آن غزوه یا نبردی رخ داده باشد و من به آن محل سرکشی نکرده باشم» (واقد المغازی، 1409: 6).

ب) عبیدالله بن ابی رافع: شاید بتوان گفت که ابن ابی رافع نماینده دوره‌ی دوم تاریخ‌نگاری شفاهی ایثار و شهادت محسوب می‌شود، زیرا وی در طی خلافت امام علی (ع)، کاتب آن حضرت بوده است. کتاب ابن ابی رافع که با موضوع ایثار و شهادت ارتباط دارد با عنوان تسمیه من شهد مع امیرالمؤمنین فی حروب الجمل و صفین و النهروان من الصحابه رضی الله عنهم بوده است (آئینه‌وند، 1377: 464). (نام‌گذاری [بیوگرافی] افراد حاضر از صحابه به همراه امیرالمؤمنین، امام علی (ع) در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان).

1- در یک بررسی علمی از شعر شیعی این نتیجه به دست آمد که از قرن سوم هجری به بعد، امام حسین (ع) در ابعاد نمادهای دینی، مانند: مظلومیت، شجاعت، عدالت، تقوا و نور، مقام اول را احراز کرده است (رک: ناعمی، زمستان 1388: 127-145).

³ در منابع نوین بخش فرهنگ و تمدن اسلامی، هر نسل معادل 30 سال و هر 10 نسل (300 سال) معادل «یک عصر» در نظر گرفته شده است (رک: سیارالجمیل، 1999 م: 149).

ج) ابومخنف (90-157 هـ): لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف ازدی را می‌توان نماینده‌ی دوره‌ی سوم معرفی کرد. بنابر نظریه‌ی بعضی از نویسندگان معاصر، کتاب *مقتل الحسین* ابومخنف در دسترس نیست (جعفریان، 1376: 110)، اما طبری حوادث واقعه‌ی کربلا را از ابومخنف نقل و ضبط کرده است (جریر الطبری، 1422 هـ: 305 به بعد). ابومخنف روایات مربوط به واقعه‌ی کربلا را از افرادی کسب کرد که خود در واقعه حضور داشتند.

در این بخش، نگارنده درصدد جرح و تعدیل روایت‌های تاریخی و شخصیتی افراد فوق که هر کدام نماینده‌ی یک دوره به شمار می‌آیند، نیست، بلکه هدف از ذکر و معرفی آنها، معرفی قدیمی‌ترین شکل و سبک تاریخ‌نگاری شفاهی است که بخشی از آن مرتبط با ایثار و شهادت، هم از لحاظ روش و هم از لحاظ گردآوری اطلاعات، است. بنابراین، نگارنده با گفتار بعضی از نویسندگان معاصر در توصیف اقدامات صورت‌گرفته از سوی نویسندگان متقدم که عمل آنها را نمی‌توان تاریخ شفاهی آگاهانه نامید (حسن‌آبادی، 1385: 25)، همسویی کامل دارد.

به‌رغم امتداد دوره‌ی زمانی تاریخ شفاهی به دوره‌ی ماقبل تاریخ، باید توجه داشت که تاریخ شفاهی به معنای واقعی و امروزی آن، یعنی برخورداری از یک فرایند منظم و آگاهانه، رشته‌ی جدیدی از تاریخ‌نگاری تلقی می‌شود. سابقه‌ی این رشته‌ی جدید به دوره‌ی بعد از جنگ جهانی دوم بازمی‌گردد.¹ از تاریخ شفاهی تعاریف مختلفی شده است، منابع تخصصی مربوط به این رشته از تاریخ‌نگاری، تعداد این تعاریف را بیش از 25 تعریف ذکر کرده‌اند (همان: 21-24). با توجه به اینکه موضوع این پژوهش، تاریخ شفاهی در حوزه‌ی ایثار و شهادت است، نگارنده تلاش کرده تا با در نظر گرفتن تعاریف ارائه‌شده و تلفیق آن با مقوله‌ی ایثار و شهادت و نیز ابزار و اهداف آن، یک تعریف جامع ارائه دهد. بر این اساس، تاریخ شفاهی ایثار و شهادت به صورت ذیل معرفی می‌شود:

کوششی آگاهانه، منظم و هدف‌مند به منظور درک بیشتر و بهتر ماهیت ایثار و شهادت و تأثیر آن در مراحل مختلف انقلاب اسلامی است. اطلاعات اولیه‌ی آن به شیوه‌ی مصاحبه با فرد یا افرادی است که خود در شرایط حساس، مانند انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی حامل این فرهنگ بوده و نیز روش مشاهده و بررسی آثار مادی استحصال می‌گردد، این فرایند به تدوین یک اثر مکتوب برای استفاده‌ی نسل‌های آینده منتج می‌شود.

ضرورت توجه به تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در عصر حاضر

تاریخ شفاهی به عنوان یک رشته‌ی جدید از تاریخ‌نگاری معاصر به این دلیل که مواد خام آن از مصاحبه با افرادی که در بطن حادثه بوده‌اند گرفته شده، برای نگارش تاریخ معاصر بسیار ارزش‌مند است. ارتباط با افرادی که در بطن حادثه بودند و شنیدن خاطرات مربوط به دوره‌ی خودشان آن هم بی‌واسطه، در اصل دیدگاهی جدید از تاریخ را به ما عرضه می‌کند. این واقعیت پذیرفتنی است که افرادی که خود در یک ماجرا شرکت داشتند یا حداقل شاهد آن بودند، اشتیاق به گفت‌وگو در آنها بیشتر است (نورایی، 1387: 98). به همین دلیل، امروزه تعداد بی‌شماری از افراد هستند که خود خالق صحنه‌های ایثار و شهادت بوده یا به نوعی پیوند عمیقی با شهدا داشته‌اند. بنابراین، ضرورت دارد اطلاعات شفاهی این افراد به شیوه‌ی منظم و هدف‌مند به‌دست آید.

1- اولین نسل تاریخ شفاهی به وسیله‌ی آلن نوینز و لوییز استار آغاز شد (رک: حسن‌آبادی، 1385: 27).

به طور کل اهمیت تاریخ شفاهی ایثار و شهادت و ضرورت توجه به آن در تاریخ‌نگاری معاصر ایران را می‌توان در مجموعه عوامل ذیل خلاصه کرد:

1- نظام سیاسی کشور: نظام سیاسی کشور، «جمهوری اسلامی» است. روحیه‌ی شهادت و ایثار به عنوان جوهره‌ی اصلی و نیروی محرک مردم انقلابی ایران در برابر رژیم طاغوت و عامل مهم در تکوین نظام اسلامی بوده است؛ به همین دلیل تاریخ شفاهی مربوط به ایثار و شهادت از جایگاه رفیع و متمایزی برخوردار است.

2- جنگ تحمیلی: جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران از مهم‌ترین پدیده‌های تاریخ دوران معاصر انقلاب اسلامی است. مقاومت هشت‌ساله و کسب پیروزی‌های پی‌درپی و ناکام ساختن ارتش دشمن در تحقق اهداف خود، مدیون مقاومت دلیرانه‌ی مردم ایران بوده است. بی‌شک، فرهنگ ایثار و شهادت عامل بسیار مهم در خلق حماسه‌ی ملی مقاومت و پیروزی به شمار می‌آید. در نتیجه، توجه به بازسازی این فرهنگ و معرفی آن به نسل‌های آینده، ضرورتی غیرقابل انکار است.

3- استمرار دشمنی استکبار جهانی با انقلاب اسلامی: جبهه‌گیری و اقدامات دشمنانه‌ی استکبار جهانی علیه انقلاب اسلامی از زمان پیروزی انقلاب بروز کرد و تا دوره‌ی حاضر نیز ادامه دارد، اما شیوه و تاکتیک آن تابع شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوده است. شاید بتوان گفت امروزه تهاجم فرهنگی شیوه‌ی غالب به شمار می‌آید که از آن به «جنگ نرم» تعبیر می‌شود. مقاومت در برابر این نوع از تهاجم فرهنگی فقط از طریق تقویت ایمان درونی افراد جامعه که فرهنگ ایثار و شهادت جزئی از آن به شمار می‌آید، میسر است. زنده نگاه داشتن و استمرار بخشیدن به فرهنگ ایثار و شهادت از طریق احیا و بازسازی عملکردها، رفتارها، گفتارها و تمامی عناصر مرتبط با این فرهنگ و با کمک تاریخ شفاهی تحقق می‌یابد. ما در عصر حاضر نمی‌توانیم اوضاع امروزی جامعه در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و اخلاقی که از مقوله‌ی جنگ نرم تأثیر پذیرفته را به عنوان یک واقعیت نادیده بگیریم. بنابراین، به منظور ترمیم وضعیت فعلی، تقویت بنیه‌ی فرهنگ دینی مردم با تکیه بر معرفی تاریخ اوایل انقلاب، خاصه دهه‌ی اول و بازسازی رشادت‌ها، از خودگذشتگی‌ها و قهرمانی‌ها، برای طبقات مختلف اجتماعی این مرز و بوم آموزنده و عبرت‌آموز و در عین حال تأثیرگذار است.

4- این زمانی بودن اسناد و منابع: اسناد مربوط به تاریخ شفاهی ایثار و شهادت به دلیل این‌زمانی بودن؛ به عبارت دیگر، ارتباط مستقیم نویسنده (مورخ) با منابع موجود در بطن حادثه، اعتبار بالایی دارد. اهمیت اسناد، توجه به این حوزه از تاریخ‌نگاری را امری ضروری و واجب ساخته است. به طور یقین میان تألیفاتی که در زمان وقوع حادثه یا زمان نزدیک به آن نگاشته می‌شوند با تألیفاتی که در مقطعی دورتر از زمان حادثه به تحریر می‌آیند، تفاوت ارزشی وجود دارد. کتابی که نزدیک و یا در زمان واقعه نگاشته شود، ارزش و اعتبار بیشتری دارد (محزون، 1432: 35). این متون که از آنها به منابع اولیه یا اصلی یاد می‌شود (نورایی، 1387: 35)، متون و منابع ارجاعی آیندگان خواهد بود. به همین سبب، نگارنده تأکید دارد تا دیر نشده باید تاریخ شفاهی مربوط به ایثار و شهادت به عنوان حوزه‌ی تاریخ‌نگاری جدید، فعالیت‌های علمی خود را از لحاظ کمی و کیفی توسعه دهد، زیرا گذشت زمان از ارزش آن می‌کاهد.

باید توجه داشت که منظور ما اعتبار زمانی است نه اعتبار اسنادی. در بخش اعتبار زمانی هرچه از دوره‌ی پیروزی

می‌شود، به قرار ذیل است:

1- علاقه: اولین پله یا گام نخست در وادی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، علاقه است. فردی که می‌خواهد تاریخ شفاهی ایثار و شهادت را به مرحله‌ی تدوین درآورد، قبل از هر چیز باید به رشته‌ی تاریخ علاقه‌مند باشد. باید توجه داشت که علاقه نیروی محرک این فرایند است. علاقه مقوله‌ای است که در تمامی پله‌های صعود، همراه متخصص این حوزه و نیروی پیش‌برنده است؛ به عبارت دیگر، علاقه ذاتی فرد شده باشد.

2- تخصص (سطح ب): تخصص در این بخش به معنای علمی کلمه است. پژوهش‌گر در این قسمت باید فارغ‌التحصیل رشته‌ی تاریخ و با اصول و روش‌های تاریخ‌نگاری آشنا باشد. فارغ‌التحصیل رشته‌ی تاریخ فردی است که از تفکر و منطق تاریخی قابل قبولی برخوردار است. او در تحلیل حوادث و پدیده‌های تاریخی بهتر می‌تواند از سطح به عمق حرکت کند. در این فرایند، متخصص تاریخ بر هر شخص دیگری در زمینه‌ی برخورداری از قوه‌ی درک، تجزیه و تحلیل، جرح و تعدیل سند و روایات و تصاویر، برتری دارد.

3- تخصص (سطح الف): در این بخش مقصود از تخصص، آشنایی و تسلط نسبی پژوهش‌گر تاریخ شفاهی بر علوم کمک‌کار تاریخ است. از مهم‌ترین شاخه‌های علمی مورد نیاز در این بخش می‌توان به جغرافیا، علوم اجتماعی، معارف اسلامی، قرآن و حدیث، فلسفه و منطق، روان‌شناسی، سندشناسی و ... اشاره کرد.^۱

4- صفات درونی نویسنده: فردی که در حوزه‌ی تاریخ‌نگاری شفاهی ایثار و شهادت فعالیت می‌کند، باید از ممیزات و صفات اخلاقی درونی یک راوی یا نگارنده‌ی موثق برخوردار باشد. مهم‌ترین صفات یک مورخ در تاریخ‌نگاری اسلامی، راست‌گویی، عدالت، ذکر سند، آگاهی و اطلاع بر الفاظ و جملات، مهارت در تصور، چیرگی بر نفس و پیروی از انصاف است (آئینه‌وند، 1377، ج 1: 620).

5- آشنایی با مختصات تاریخ شفاهی: پژوهش‌گر تاریخ شفاهی باید بر ممیزات تاریخ شفاهی در مسائلی، نظیر: معنا و مفهوم تاریخ شفاهی، پیشینه‌ی تاریخی، هدف، ابزار، روش و مراکز مرتبط با تاریخ شفاهی و نیز ارزش کار تاریخ شفاهی، احاطه‌ی کامل داشته باشد.

6- توانایی عملکردی در جمع‌آوری و آنالیز اطلاعات: پژوهش‌گر تاریخ شفاهی ایثار و شهادت باید در بخش عملیاتی گردآوری اطلاعات توانمند باشد، زیرا در این حوزه از تاریخ‌نگاری، مهم‌ترین سند پژوهشگر، «اسناد شفاهی» است. اسناد شفاهی دربردارنده‌ی اطلاعات است که به وسیله‌ی افراد مختلف به صورت شفاهی بازگو می‌شود و پژوهش‌گر این اطلاعات را با مصاحبه به دست می‌آورد. بنابراین، ضروری است پژوهش‌گر این عرصه به فنون و آداب مصاحبه‌گری مسلط باشد تا هم بتواند اطلاعات لازم را گردآوری کند و هم محتوای این مصاحبه‌ها را با روشن‌نقدانه ارزیابی نماید (نورایی، 1387: 98).

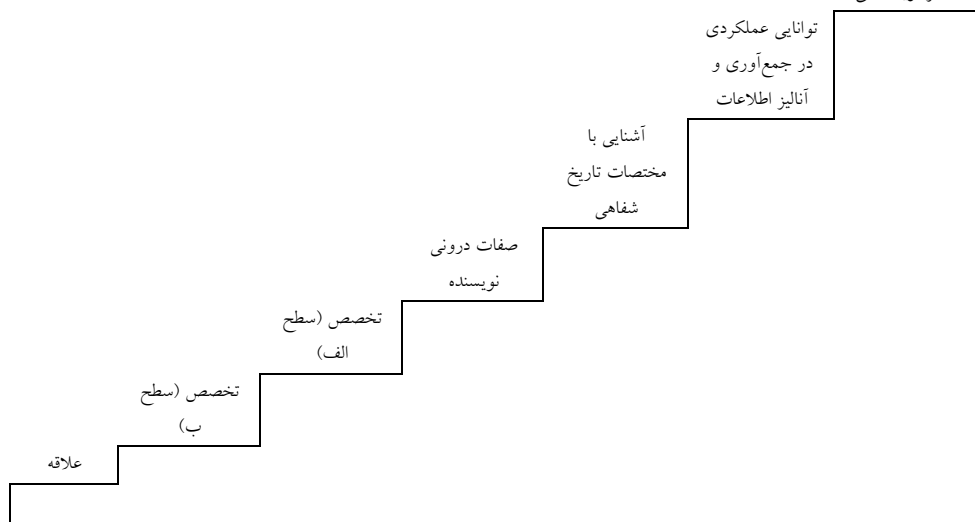
7- برخورداری بالقوه از هنر نویسندگی: این مرحله در واقع حلقه‌ی پایانی روند پلکانی ارتقا برای پژوهش‌گر تاریخ شفاهی است. هرچه پژوهش‌گر در این مرحله از هنر نویسندگی به صورت بالقوه برخوردار باشد - البته با رعایت کلیه‌ی ضوابط پله‌های قبل - به طور یقین آنچه که تصنیف یا تألیف می‌کند ماندگار و جاودانه خواهد بود. هنر نویسندگی

1- درباره‌ی علوم یا دانش‌های کمک‌کار در تاریخ‌نگاری اسلامی (رک: آئینه‌وند، 1377، ج 1: 367 به بعد).

نعمتی بزرگ برای خالق یک اثر علمی است. اگر نویسنده از چنین نعمتی برخوردار باشد، بی‌شک اثر او جذاب، ماندگار، تأثیرگذار و عامه‌پسند خواهد بود.⁶

برخورداری بالقوه
از هنر نویسندگی

شکل ب - مدل پلکانی مختصات پژوهش‌گر تاریخ شفاهی ایثار و شهادت (دوره قبل از تدوین)

ب) **مرحله‌ی تدوین:** در این مرحله پژوهش‌گر تاریخ شفاهی تلاش می‌کند تا مواد خام خود را به رشته‌ی تحلیل درآورد؛ نتیجه‌ی این فرایند خلق یک اثر است. برای آنکه این اثر، مطلوب و تأثیرگذار باشد، باید موارد ذیل رعایت شود:

1- بهره بردن از تمامی منابع اسنادی مرتبط با حوزه‌ی تاریخ‌نگاری شفاهی: مهم‌ترین منبع اطلاعات تاریخ‌نگاری شفاهی ایثار و شهادت، روایات شفاهی افراد است که با کمک مصاحبه به دست می‌آید، اما باید توجه داشت تنها تکیه‌ی صرف بر روایات شفاهی بدون توجه و استناد به سه منبع اسنادی دیگر که در اصل مکمل شفاهیات تلقی می‌شود، به یک عمل مطلوب منتج نمی‌شود. منابع اسنادی مورد نظر عبارت‌اند از:

الف) اسناد مکتوب: منابع ما در این بخش، شامل: وصیت‌نامه‌ی شهدا، خاطرات شهدا و هم‌زمان آنها، قوانین و فرامین، متون مذهبی، قراردادهای، صورت مذاکرات مجالس، دولت و ... است.

ب) اسناد مادی: منظور از این اسناد، آثار و بقایای به‌جا مانده از دوره‌ی یک حادثه است که به وسیله‌ی افراد آن دوره خلق شده است. راه‌های مواصلاتی، کانال‌ها، سنگرها، مقابر [شهدا] در زمره‌ی این اسناد است.

ج) اسناد سمعی و بصری:⁷ این اسناد به دوره‌ی تاریخی مورد نظر ما محدود هستند و شامل: نوارهای سخنرانی، فیلم‌های مختلف، اسلاید، عکس و ... است.

1- در زمینه‌ی ماندگاری و مقبولیت یک اثر تاریخی (رک: الکافیجی، 1410 هـ: 70).

1- به این اسناد، «منابع دیداری» نیز گفته شده است. (رک: نورایی، 1387: 99)

پژوهش‌گر تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در عمل کردن به مدل فوق، اصل کلی در تاریخ‌نگاری اسلامی زیر را رعایت کرده است که می‌گوید: «در بررسی حوادث دوران پژوهش‌گر تنها به «سماع» [شنیدن] نباید اکتفا کرد، بلکه باید به مشاهده و معاینه‌ی محل و به کارگیری سایر اسناد برای ضبط صحیح حادثه اهتمام ورزیده شود» (عبدالعزیز سالم، بی‌تا: 124).

2- تزیین متن: در این بخش پژوهش‌گر سعی می‌کند تا متن یا نوشته‌ی خود را به این دلیل که یک مقوله‌ی دینی است، به آیات، احادیث نبوی و ائمه‌ی اطهار (ع) و بزرگان دین مزین کند؛ نیز داستان‌های آموزنده و دینی، خصوصاً در حوزه‌ی تاریخ اسلام در بین متن نوشتاری خود بگنجانند. برای آنکه نویسنده بتواند این بخش را در تدوین خود لحاظ کند، باید از علوم کمک کار، مانند: معارف اسلامی و تاریخ اسلام بهره‌بردار.

3- پرهیز از غلو: توجه به این نکته ضروری است که اطلاعاتی که قصد گردآوری آن را داریم به ایثار و شهادت مربوط است؛ یعنی دو مقوله‌ی کاملاً دینی. احتمال دارد که در مصاحبه با افراد مختلف به عنوان منبع دست اول، مصاحبه‌گر در بیانات خود گرفتار غلو شود؛ بنابراین، پژوهش‌گر تاریخ شفاهی ایثار و شهادت باید به این نکته واقف باشد که ممکن است اطلاعات گردآوری‌شده این دست از منابع قابل نقد باشد و نمی‌توان به تمامی گفته‌ها و شنیده‌ها اعتماد کرد. از این‌رو، در آنالیز و تحلیل محتوای مصاحبه‌ها باید روش نقادانه در پیش بگیرد، ضمن آنکه خود نویسنده نیز نباید تحت تأثیر احساسات دینی قرار بگیرد و سعی کند مسائل غلوآمیز را که به نظر او ممکن است مورد پذیرش عقل تاریخی و دینی خواننده‌ی متن قرار نگیرد، حذف کند.

4- روان‌نویسی: از نکات مهم دیگر مرتبط با مسئله‌ی ایثار و شهادت، قرار گرفتن این مقوله‌ها در حوزه‌ی مباحث فقهی - کلامی دین است. بنابراین، پژوهش‌گر تاریخ شفاهی این حوزه باید سعی کند مطالب خود را در حد امکان به زبان ساده بیان کند، زیرا بیان این مطالب به شکل کلامی برای عموم مردم قابل درک و فهم نیست؛ در نتیجه، خواندن آن خسته‌کننده و ملال‌آور خواهد بود. برای آنکه نویسنده سبک ساده‌نویسی مناسبی در پیش بگیرد، باید الگوبرداری کند؛ یعنی کتابی انتخاب کند که به سبک تاریخ شفاهی چاپ شده باشد. البته کتاب الگویی نویسنده قبلاً با توجه به سبک نگارش‌اش و به کارگیری تصاویر و حواشی، مطلوب بوده و در میان طبقات مختلف اجتماعی متقاضیان فراوانی داشته باشد. برای مثال، در میان متون تاریخ - به نظر نگارنده - کتاب **انگلو و بنگلو در آبادان** (ولی‌زاده، 1389) حائز این ویژگی است. علاوه بر ساده‌نویسی، پژوهش‌گر تاریخ شفاهی باید در تدوین اثر خود از عکس، نمودار، جدول و نقشه استفاده کند، زیرا در جذابیت مطالب برای خواننده مفید است. نویسنده باید در کتاب خود عکس‌هایی را به کار برد که حامل پیام شهادت‌طلبی و ایثارگری دلیرمردان آن دوره باشد.

5- توجه و به کارگیری اصل «مقایسه و مقارنه»: باید توجه داشت که شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور در عصر حاضر (1392) با شرایط مشابه آن در اوایل انقلاب و دوران جنگ دو دوره‌ی متفاوت به شمار می‌آیند. نیز باید توجه شود امروزه کشورهای اسلامی، خصوصاً جمهوری اسلامی ایران، در معرض تهاجم فرهنگی قرار گرفته‌اند و شاید تا حدودی این تهاجم فرهنگی - جنگ نرم - بر روحیات و اخلاقیات بعضی از افراد طبقات مختلف اجتماعی کشور تأثیر گذاشته باشد. بنابراین، به تصویر کشیدن فضای فرهنگی و اجتماعی کشور در اوایل انقلاب و دوران جنگ، به‌ویژه

در مقوله‌ی ایثار و شهادت و مقایسه‌ی آن با فضای فرهنگی و اخلاقی کنونی رایج در کشور اثربخش خواهد بود، به‌خصوص آنکه خواننده‌ی جوان امروزی که نسل دوم انقلاب محسوب می‌شود با این موضوع آشنا خواهد شد که مردان و زنان آن دوره چگونه در آن شرایط سخت و بحرانی، توانستند با همدلی و همدردی^۱ و محبت و صفت‌ناپذیر و کنار هم بودن، محیطی صمیمی و گرم ایجاد کنند و بر تمامی مشکلات فائق آیند. بی‌شک، این آگاهی به خواننده انرژی مثبت می‌دهد. امروزه این واقعیت انکارناپذیر بر فکر و روان نسل اول انقلاب که دوران انقلاب و جنگ را درک کرده‌اند، به عنوان یک اصل پذیرفته شده حاکم است که آن دوره از لحاظ فرهنگی - اخلاقی و حاکمیت روح همدلی و همدردی و بسیاری از سجایای اخلاقی مثبت، در نوع خود «عصر طلایی» بوده است. نویسنده‌ی تاریخ شفاهی و ایثار و شهادت باید با مقایسه‌ی آن دوره و عصر حاضر، این تفکر را در خواننده‌ی امروزی زنده کند.

6- تاریخ شفاهی و آموزش عالی: پیشنهاد می‌شود در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی کشور در رشته‌ی تاریخ و در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری، درسی به صورت نظری و عملی با عنوان «شیوه‌ی پژوهش تاریخ شفاهی» برای آشنا کردن دانشجویان رشته‌ی تاریخ با روش‌ها، اهداف و ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات در این حوزه‌ی تاریخ‌نگاری گنجانده شود. نیز در استان خوزستان به عنوان جغرافیای اصلی جنگ و پایگاه ایثار و شهادت، یک مرکز مطالعات تاریخ شفاهی در حوزه‌ی ایثار و شهادت تأسیس شود.

نتیجه

بنابر آنچه که بیان شد، می‌توان موارد ذیل را استنتاج کرد:

- 1) تاریخ شفاهی نوعی از تاریخ‌نگاری جدید در تاریخ معاصر ایران تلقی می‌شود که توجه به آن در چارچوب اصول علمی تحقیق، در احیا، بازسازی و معرفی زوایای بسیاری از جزئیات مربوط به تاریخ شفاهی ایثار و شهادت کمک می‌کند. ارزش این حوزه از تاریخ‌نگاری، بیشتر به این‌زمانی بودن وقایع و در دسترس بودن منابع دست اول است.
- 2) جدید بودن حوزه‌ی تاریخ‌نگاری شفاهی مربوط به ایثار و شهادت و لزوم سرعت‌بخشی در توسعه‌ی کمی و کیفی آن ایجاب می‌کند افرادی به این عرصه وارد شوند که رشته‌ی تحصیلی آنها تاریخ بوده و علاقه‌مند به این حوزه باشند. باید توجه داشت که در این بخش نباید تعارف و تساهل نشان داد و باید از ورود افراد غیرمرتبط با رشته‌ی تاریخ، به این حوزه‌ی تاریخ‌نگاری ممانعت شود، زیرا نتایج نامطلوبی در پی خواهد داشت و بر حیثیت تاریخ‌نگاری شفاهی ایثار و شهادت لطمه وارد می‌کند.
- 3) کلیه‌ی فرایندهای تاریخ شفاهی ایثار و شهادت از مرحله‌ی قبل از تدوین تا مرحله‌ی تدوین باید با اصول و معیارهای تعیین شده در این پژوهش مطابقت کند. اثری که این‌گونه خلق شود، اثری ماندگار، عامه‌پسند و در نوع خود تأثیرگذار است.

1- به منظور حفظ وحدت و همدلی میان مردم و جلوگیری از تفرقه، قرآن راهکارهایی ارائه می‌دهد، از جمله‌ی این راهکارها تعمیق صفت‌های دینی در افراد مسلمان یک جامعه است که این امر به انتشار این صفت‌ها در میان طبقات مختلف آن جامعه منجر می‌شود (رک: خلیل، 1991: 288).

4) لازم است در اسرع وقت فعالیت بخش تاریخ‌نگاری شفاهی ایثار و شهادت توسعه‌ی بیشتری یابد و با تعیین بودجه‌ی مناسب از سوی دولت، حمایت جدی شود، زیرا گذشت زمان باعث کاهش و از میان رفتن منابع دست اول و به تبع آن بخش قابل توجهی از اطلاعات می‌گردد.

منابع

- آئینه‌وند، صادق (1377). علم تاریخ در گستره‌ی تمدن اسلامی، دو جلدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ازدی غامدی، ابومخنف لوط بن یحیی (بی‌تا). مقتل الحسین، ترجمه و تصحیح حجت‌الله جودکی، [بی‌جا]: ناشر مؤسسه فرهنگی تبیان.
- الجمیل، سیار (1999). المجالیه التاریخیه، الاردن/ عمان: الاهلیه للنشر و التوزیع.
- الطبری، محمدبن جریر (1422 هـ). تاریخ الامم و الملوک، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- الکافیجی، محی‌الدین (1410 هـ). المختصر فی علم التاریخ، تحقیق محمد کمال‌الدین عزالدین، بیروت: عالم الکتب.
- جعفریان، رسول (1376). منابع تاریخ اسلام، قم: انصاریان.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (1385). تاریخ شفاهی در ایران، مشهد: سازمان کتاب‌خانه‌ها، حوزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- خلیل، عمادالدین (1991). التفسیر الاسلامی للتاریخ، بیروت: دارالعلم للملایین.
- سالم، عبدالعزیز (بی‌تا). التاریخ و المورخون العرب، بیروت: دارالنهضة العربیه.
- محزون، محمد (1432 هـ). منهج دراسه التاریخ الاسلامی، القاهره: دارالسلام للطباعه و النشر.
- ناعمی، زهره (1388). «نمادهای دینی در شعر شیعی قرن اول تا پنجم هجری؛ مطالعه‌ی موردی امام علی (ع) و امام حسین (ع)»، در فصلنامه‌ی مطالعات تاریخ اسلام، شماره‌ی 3، 127-145.
- نورایی، مرتضی (1387). راهنمایی نگارش در تاریخ، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- واقدی، محمدبن عمر (1409 هـ). المغازی، تحقیق الدكتور مارسدن جونس، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ولی‌زاده، ایرج (1389). انگلو و بنگلو در آبادان، [بی‌جا]: مؤسسه‌ی انتشارات علم کامپیوتر.